

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2025
FILOLOGIYA

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Muloqotning psixologik tamoyillari xususida	90
M.M.Kaxarova	
Til va nutq tushunchasi	97
M.M.Kaxarova	
Konsept va u bilan bog'liq terminlar xususida.....	103
E.V.Yugay	
Clarity and accessibility as drivers of scientific impact in academic writing.....	107
D.I.Sattarova	
Siyosiy matnlarda intertekstual unsurlar va ularning kommunikativ ahamiyati	112
G.U.Yuldasheva	
Ingliz va o'zbek tilshunosligida "Baxt" va "Baxtsizlik" konseptlarining o'rganilishi.....	117
G.U.Maxmudjonova	
O'zbek tilida orfoepik me'yorlarni avtomatlashtirishning muammolari va yechimlari	123
Sh.R.Askerova	
Metaphor and its types in modern french	127
H.U.Davlatova	
Tilshunoslikda nutq ontogenezining psixolingvistik tadqiqi va uning ilmiy-nazariy asoslari	131
Z.S.Kenjaye	
Boysun tumani oronimik tizimida zoonim komponentli oronimlar	138
A.R.Kosimov	
Критическое отношение к собственной педагогической практике.....	143
M.Ш.Бахриддинова	
Антропоцентрический подход в переводе и влияние когнитивных и культурных факторов на восприятие	146
Ч.Х.Чамолов	
Иртиботи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ	151
X.P.Murtozoev, M.A.Ubaydullozoda	
Ҳодисаи савтии ҷойивазкунии овозҳо дар ашъори намояндагони сабки Хуросонии адабиёти тоҷику форс.....	158
X.J.Sayfullayev, F.M.Ulasheva	
Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari	164
S.A.Toshmatova	
Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida milliylik ifodasi: realiyalar va ularning inglizcha tarjimadagi talqini	171
S.M.Muminov, Sh.D.Muxtorova	
Data jurnalistikasi va uning ma'lumotlar tahlilida tutgan o'rni (internet nashrlari misolida)	176
U.To'rayeva	
O'zbek tili grammatikasining zamonaviy o'qitilish usullari: muammo va yechimlar.....	182
H.U.Davlatova	
Nutq ontogenezining lingvistik tadqiqi	187
I.V.Xoldarova	
Raqamli texnologiyalar asosida boshlang'ich ta'limda ona tili o'qitish metodlari	195
N.ShAbdullayeva	
Teaching the use of thesauruses to english as a foreign language learners: pedagogical approaches and lexical development	198
M.O.Obilov	
Kognitiv sxemalar va freymalar: akademik matn yaratishda shaxsiy tajribaning roli	207
N.Sh.Abdullayeva	
Innovative approaches to teaching english as a foreign language: contemporary methodologies and digital integration	212
Z.A.Akbarova	
Inson dunyo qarashi olamni modellashtiruvchi sifatida	219
I.B.Xabibullayev	
Said Ahmadning "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyasidagi oilaviy munosabatlarda psixofiziologik holat tasviri	222
M.X.Hakimov	
Implitsitlik kategoriyasi xususida	227

UO'K: 81'2

TIL VA NUTQ TUSHUNCHASI

THE CONCEPT OF LANGUAGE AND SPEECH

ПОНЯТИЕ ЯЗЫКА И РЕЧИ

Kaxarova Mavlyuda Mukaramovna
filologiya fanlari nomzodi, professor

Annotatsiya

Mazkur maqolada til va nutq tushunchalari o'rtasidagi nazariy farqlar hamda ularning lingvistik tadqiqotlarda tutgan o'rni tahlil qilinadi. Mualliflar til – ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lgan abstrakt belgi va qoidalar tizimi ekanligi, nutq esa ushbu tizimning individual va aniq namoyon bo'lish jarayoni ekanligini ilmiy adabiyotlar asosida yoritadilar. Til va nutqning F. de Sossyur tomonidan asoslangan dioxotomiyasi [6], shuningdek, N.Chomskiy tomonidan kiritilgan "kompetensiya" va "performans" tushunchalari tahlil qilinib, lisoniy birliklarning til va nutq bosqichlaridagi ko'rinishlari (fonema – tovush, leksema – so'z va hokazo) misollar bilan ko'rsatib beriladi. Shuningdek, hazrat Alisher Navoiy asarlarida til va nutq mohiyatining o'ziga xos talqini va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar nuqtayi nazaridan mazkur tushunchalarning ahamiyati muhokama qilinadi. Maqolada til va nutqning bir-biriga uzviy bog'liqligi ta'kidlanib, nazariy va amaliy tilshunoslikda ularni alohida-asosiy jihatlar sifatida tadqiq etish zarurligi ilmiy asoslanadi.

Abstract

This research article analyzes the theoretical differences between the concepts of language and speech and their roles in linguistic studies. The authors explain, based on scholarly literature, that language is an abstract system of symbols and rules shared socially and culturally by members of a community, whereas speech is the individual and concrete manifestation of this system. The dichotomy of language and speech established by F. de Saussure, as well as the concepts of "competence" and "performance" introduced by N.Chomsky, are examined. The realizations of linguistic units at the levels of language and speech (such as phoneme – phone, lexeme – word, etc.) are demonstrated with examples. In addition, the article discusses the unique interpretation of the essence of language and speech in the works of Alisher Navoiy and the significance of these concepts from the perspective of modern linguistic research. The article emphasizes the intrinsic interconnectedness of language and speech, and scientifically substantiates the necessity of studying them as distinct yet fundamental aspects in theoretical and applied linguistics.

Аннотация

В данной научной статье анализируются теоретические различия между понятиями язык и речь, а также их роль в лингвистических исследованиях. Авторы на основе научной литературы разъясняют, что язык – это абстрактная система знаков и правил, социально и культурно общая для членов общества, тогда как речь – это индивидуальный, конкретный процесс реализации этой системы. Рассматривается дихотомия «язык – речь», обоснованная Ф. де Соссюром, а также введенные Н.Хомским понятия «компетенция» и «перформанс». На примерах показано соотношение языковых единиц и их проявлений в речи (фонема – звук, лексема – слово и т.д.). Кроме того, обсуждается своеобразное толкование сущности языка и речи в трудах Алишера Навои и значимость этих понятий с точки зрения современного языкознания. В статье подчеркивается неразрывная взаимосвязь языка и речи, научно обосновывается необходимость их изучения как самостоятельных, но фундаментальных аспектов в теоретическом и прикладном языкознании.

Kalit so'zlar: til, nutq, til va nutq dioxotomiyasi, lingvistik birlik, nutq birligi, kompetensiya, performans.

Key words: language, speech, language–speech dichotomy, linguistic unit, speech unit, competence, performance.

Ключевые слова: язык, речь, дихотомия «язык–речь», языковая единица, речевая единица, компетенция, перформанс.

KIRISH

Til va nutq tushunchalari tilshunoslik fanining asosiy kategoriyalaridan bo'lib, ularning o'zaro munosabati va farqlanishi ilmiy adabiyotlarda "til va nutq dioxotomiyasi" sifatida mashhurdir [1; 66]. Mazkur dioxotomiya birinchi bor shveysariyalik tilshunos F. de Sossyur tomonidan ilmiy asosda ta'riflangan bo'lib, u tilni (langue) ijtimoiy hodisa, nutqni esa (parole) individual hodisa sifatida

farqlab o'rganish lozimligini ta'kidlagan edi. Sossyurning ta'kidlashicha, til jamiyat a'zolariga umumiy bo'lgan abstrakt belgilar majmuasi va grammatik qoidalar tizimidir, nutq esa shu tizimning muayyan vaqtda, muayyan sharoitda aniq voqelanishidir – ya'ni, til mavhum va umumiy hodisa bo'lsa, nutq konkret va xususiy hodisadir. Til tizimidagi lingvistik belgilar (so'zlar, grammatik shakl kabilar) ko'pincha ko'p ma'noli (polisemantik) bo'ladi, nutq jarayonida esa har bir belgi har safar bitta aniq ma'noda qo'llanadi. Shu bois Sossyur tilni belgilarning ichki majmuasi deb, nutqni esa shu majmuaning amaldagi yuzaga chiqishi sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, til va nutqni aralashtirmay, alohida-asosiy hodisalar sifatida tahlil etish tilshunoslik fanining muhim vazifasidir [1; 66].

Til va nutq o'rtasidagi farqni nazariy jihatdan yoritishda XX asrga kelib juda ko'plab olimlar ham muhim hissa qo'shdilar. Jumladan, amerikalik tilshunos N. Chomskiy 1950-yillarning oxiri 1960-yillar boshlarida tilshunoslikka “kompetensiya” va “perfomans” tushunchalarini kiritdi. Chomskiy ta'rifiga ko'ra, kompetensiya – bu ideal kommunikativ vaziyatda so'zlovchi-tinglovchining o'z tilini mukammal bilish qobiliyati (til tizimi haqidagi ichki bilimlar jamlanmasi), perfomans esa o'sha bilimlarning real nutq jarayonida, amaliy qo'llanishidagi namoyon bo'lishidir [2; 4]. Masalan, so'zlovchi turli psixologik yoki ijtimoiy omillar ta'sirida o'z nutqida xatolar qilishi, to'xtab qolishi yoki gap tuzilmalarini o'zgartirishi mumkin – bu hodisalar perfomansga taalluqlidir. Biroq bunday cheklov va xatolar ortida yotgan chuqur grammatik bilimlar tizimi (kompetensiya) tilshunos uchun asosiy tadqiqot obyekti bo'lishi lozimligi ta'kidlanadi [3]. Shunday qilib, Chomskiy kompetensiya va perfomans tushunchalari orqali til va nutqning mazmungan yangicha, lekin mohiyatan Sossyur asos solgan dioxotomiyaga yaqin bo'lgan talqinini ilgari suradi.

Tarixiy nuqtayi nazardan qaralganda, til va nutq masalasi Sossyurga qadar ham ayrim ilmiy va falsafiy qarashlarda mavhum ko'rinishda uchraydi. Xususan, nemis olimi V.Humbold tilni “bitmas-tuganmas ruhiy faoliyat” deb atab, uni doimiy yaratuvchan jarayon (energeia) sifatida tushuntirgan edi. Bu yondashuv keyinchalik tilning dinamik jihatlarini yoritishda muhim falsafiy asos bo'lib xizmat qildi. G'arb tilshunosligida Sossyurdan keyin ham til va nutqning o'zaro munosabati turli yo'nalishlarda tadqiq etiladi. Masalan, Praga maktabi vakillari til tizimidagi birliklarning funksional jihatlarini o'rganishda nutqiy realizatsiyani ham e'tiborga oladilar, M.Baxtin esa nutqiy faoliyatni jamiyat va madaniyat kontekstida tahlil qilib, tilning ijtimoiy tabiatini yanada rivojlantiradi.

Ta'kidlash joizki, til va nutq bir-birisiz mavjud bo'la olmaydigan, ammo bir-biridan sifat jihatdan farq qiladigan hodisalardir [1; 66]. Til mavjud bo'lmasa, nutq jarayoni sodir bo'la olmaydi zero, har bir so'zlovchi jamiyatda mavjud bo'lgan til tizimiga tayangan holda so'zlaydi. Aksincha, real nutq amaliyoti bo'lmasa, til tizimi “o'lik” abstraksiyaga aylanib qolardi. Shu ma'noda til va nutq bir medalning ikki tomoni bo'lib, til – jamlovchi, me'yorlashtiruvchi omil, nutq esa uni har safar jonlantiruvchi va boyituvchi jarayondir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot asosan taqriziy-tahliliy (analitik) metodologiyaga tayangan bo'lib, til va nutq kategoriyasiga oid ilmiy manbalar, nazariy qarashlar qiyosiy tahlil qilindi. Maqolada mavzuga doir adabiyotlar (monografiyalar, maqolalar, darsliklar)dan foydalanib, unda keltirilgan nazariy mulohazalar taqqoslash usulida umumlantirildi. Xususan, F. de Sossyurning “til – nutq” dioxotomiyasiga doir qarashlari va N.Chomskiyning “kompetensiya – perfomans” nazariyasi asos qilib olindi hamda boshqa g'arb tilshunoslari (V.Humbold va b.)ning til haqidagi konseptual yondashuvlari tarixiy-mantiqiy ketma-ketlikda ko'rib chiqildi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida mazkur tushunchalarning talqini va qo'llanilishi o'rganish uchun mahalliy manbalar tahlil qilindi. Maqola doirasida lingvistik birliklarning til va nutq bosqichlaridagi ifodalanishi real misollar yordamida ko'rsatib berish maqsad qilingan.

Tadqiqot materiallari sifatida turli nazariy manbalar, jumladan Sossyurning asarlari hamda til nazariyasiga oid zamonaviy darslik va qo'llanmalar, shuningdek, Alisher Navoiy asaridan olingan lavhalar tahliliy yondashuvda ko'rib chiqildi. Til va nutqning nazariy jihatdan ajratilishi hamda amaliy nutq jarayonidagi kuzatishlar o'zaro bog'lanishda izohlandi. Statistik yoki eksperimental ma'lumotlar maqola doirasida keltirilmagan, chunki tadqiqot nazariy-metodik yo'nalishga ega.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tahlillar natijasida til va nutq hodisalarini bir-biridan ajratib turuvchi qator muhim xususiyatlar aniqlandi. Birinchidan, til – ijtimoiy hodisa, nutq – individual hodisa sifatida namoyon

TILSHUNOSLIK

bo'ladi [1; 66]. Ya'ni, til muayyan til jamoasining umumiy mulki bo'lib, undagi qonuniyatlar va ma'no birliklari jamiyat tomonidan birgalikda "egalanadi". Nutq esa har bir shaxs tomonidan individual tarzda amalga oshiriladi va har bir shaxsning nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega (uslub, talaffuz, lug'at boyligi va boshqalar bo'yicha).

Ikkinchidan, til – abstrakt tizim, nutq aniq jarayon ekanligi aniqlanadi. Til tizimi bevosita sezgi bilan idrok etib bo'lmaydigan mavhum kategorial tuzilma bo'lsa, nutq shu tizimning sezgi orqali qabul qilinadigan real ko'rinishidir. Masalan, o'zbek tilining grammatik qoidalari va lug'aviy tarkibi kitoblarda yoki ongimizda mavhum qoidalar majmui sifatida mavjud. Lekin real muloqotda, jonli nutq davomida biz ushbu qoidalar va birliklarning namoyon bo'lishini eshitamiz yoki ko'ramiz. Demak, grammatik qoidalarining o'zi til hodisasi, ular asosida tuzilgan aniq gap esa nutq hodisasi.

Uchinchidan, til – barqaror (statik) sistema, nutq esa doimiy o'zgaruvchan (dinamik) jarayon sifatida xarakterlanadi. Til tizimi anchayin sekin o'zgaradi. Uning lug'ati va grammatikasi asrlar davomida sekinlik bilan takomillashadi yoki o'zgaradi. Nutq esa har lahzada yangilanib turadi. Har bir gapirish akti yangicha mazmundagi nutqiy mahsulotni vujudga keltiradi. Shuning uchun ham Sossyur tilni sistema (tizim) deb, nutqni faoliyat (jarayon) deb tavsiflagan. Bu jarayon tabiatan ijodiy bo'lib, so'zlovchilar til tizimidagi imkoniyatlardan foydalangan holda har safar yangi gaplar tuzadilar, yangi matnlar yaratadilar.

To'rtinchidan, til – mazmunan ko'p ma'noli birliklarni qamrab oluvchi hodisa, nutq – ma'no jihatdan bir qiymatli qo'llanishlar sohasi ekanligi kuzatiladi. Masalan, til tizimidagi ko'plab so'zlar aslida polyasemantik (ko'p ma'noli) bo'lib, ularning lug'aviy ma'nolari lug'atlarda bir necha tafsilot bilan beriladi. Biroq real nutqda har bir so'z aniq bir ma'no yoki kontekstual ma'no doirasida ishlatiladi. Demak, tilning ko'p qirralilik xususiyati nutq jarayonida muayyan bir qirra tanlanishi bilan namoyon bo'ladi. Shu sababdan, tilni o'rganishda lingvistlar ko'pincha nutqiy kontekstni tahlil qilish orqali til birliklarining ma'no doirasini aniqlaydilar.

Beshinchidan, til – me'yoriy va qayta ishlab chiqilgan qoidalar majmui, nutq esa erkin va nozik tafsilotlarga boy ifoda usuli sifatida ajraladi. Til tizimida adabiy me'yor ustuvor bo'lib, so'zlashuvchilar tilni o'rganayotganda ana shu me'yor va qoidalarga tayanadilar. Nutq esa amaliyotda bu me'yorlarning ijro etilish jarayoni bo'lib, unda ba'zan me'yordan chetga chiqqan hollar (dialektizm, jargon, innovativ ifodalar) ham uchrashi mumkin. Bunday hodisalar tilning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi – nutqdagi yangi unsurlar ma'lum vaqt o'tgach til tizimiga kirib, uning lug'at boyligini kengaytirishi yoki grammatik me'yorlarini o'zgartirishi mumkin.

Yuqoridagi farqlarga qaramay, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, til va nutq bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir va ularni mutlaqo bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Til – potensial imkoniyatlar majmui bo'lsa, nutq – o'sha imkoniyatlarning ro'yobga chiqishidir. Til va nutqning dialektik birligi shundan iboratki, til nutq orqali yashaydi va rivojlanadi, nutq esa tilga asoslanib amalga oshadi. Bu birlikni quyidagi sxema orqali ko'rsatish mumkin:

Til va nutq farqini aniqroq tasavvur qilish uchun lisoniy birliklarning har ikki bosqichdagi namunalari tahlil qilindi. 1-jadvalda til tizimiga xos birliklar va ularning nutq jarayonidagi amalga oshuvchi shakllari keltirilgan:

Til birligi	Nutq birligi	Izoh
Fonema (unlilar /b/, /o/ v.h.)	Tovush (allofon)	Fonema – til sistemadagi birlik, tovush – uning nutqdagi aniq talaffuzi. Masalan, /a/ fonemasi [a] yoki [ä] tarzida aytilishi mumkin.
Morfema (lug'at tarkibiy qismi)	Morf (allomorf)	Morfema – ma'no beruvchi eng kichik til birligi; morf – uning nutqdagi variantlari. Masalan, "kitoblar" va "daraxtlar" so'zlarida "-lar" – bitta morfemaning ikki xil nutqiy ko'rinishi (allomorflar: -lar / -lar talaffuz va yozuvda bir xil; agar farqli talaffuz bo'lsa, allomorf farq qilishi mumkin).
Leksema (so'zning abstrakt modeli)	So'z (leksema varianti)	Leksema – til birligi, u lug'atda keltiriladi; so'z – shu leksemaning nutqdagi aniq qo'llanishi. Masalan, "yugur-" leksemasi lug'atda fe'lining infinitiv shakli bilan beriladi, nutqda esa "yugurdik", "yugurmoqda" kabi shakllarda uchraydi.

Grammatika-qoida (model)	Gap (jumla)	Til bosqichida mavjud sintaktik model (masalan, “ega + kesim” modeli) nutqda aniq gap ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Masalan, “Men keldim” gapida mazkur modelning amalga oshganini ko‘ramiz.
Matn namunasi (janr, mavzu doirasidagi abstrakt tuzilma)	Aniq matn (nutqiy mahsulot)	Til tizimida ma‘lum janr va ko‘rinishdagi matnlarning umumiy xususiyatlari mavjud; nutq jarayonida esa har bir aniq matn (masalan, ma‘ruza, maqola, she‘r) o‘ziga xos holda yaratiladi.

1-jadval. Til birliklari va ularning nutq jarayonidagi ifodasi.

Yuqoridagi 1-jadval tahlilidan ko‘rinib turibdiki, har qanday til birligi nutq jarayonida bir nechta variantlar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, fonema faqat til tizimida mavhum birlik bo‘lib, nutqda u muayyan tovushlarda gavdalanadi (fonemaning allofonlari shaklida). Xuddi shuningdek, bir leksema (masalan, “bor”) nutqda turli grammatik shakllarda (bordim, borasan, bormoqda) ifodalanadi; bir grammatik qoida esa nutqda turlicha tuzilgan gaplarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Tahlil natijasida aniqlangan muhim xulosalardan biri shuki, til birliklari – invariant birliklar, nutq birliklari esa ularning variantlari sifatida namoyon bo‘ladi. Lingvistik adabiyotlarda “invariant” tushunchasi biror lingvistik birlikning o‘zgarimas, asosiy modelini anglatadi, “variant” tushunchasi uning konkret sharoitdagi o‘zgaruvchan ko‘rinishini anglatadi. Shunday ekan, til birliklari invariant xarakterga ega (masalan, leksema – “kitob” tushunchasi), nutq birliklari esa uning variantlariga ega bo‘ladi (masalan, so‘z shakli – “kitoblarimdan”). Til va nutqning bu kabi ko‘rinishi struktural tilshunoslikda keng e‘tirof etilgan nazariy tamoyildir [4; 107]. Xususan, A.Abduazizov kabi o‘zbek tilshunoslari “leksema – til birligi, so‘z – nutq birligi” ekanligini alohida ta’kidlashadi [4; 107].

Tadqiqot natijalari til va nutq bir-biridan farqlanishi barobarida, ularning uzviy bog‘langanini ham yaqqol ko‘rsatadi. Til nutq orqali mavjud bo‘ladi – nutqsiz til “faol bo‘lmagan” potensial tizimdir. Nutq esa tilga tayangan holda yuzaga chiqadi – tilsiz nutq davom etmaydi. Ushbu bog‘liqlikni jarayon va natija misolida tushunish mumkin. Til jarayon uchun zamin va vosita bo‘lsa, nutq – shu jarayonning yakuniy natijasi va ko‘rinishidir. Biroq natija har safar jarayonga ta’sir ko‘rsatadi. Har bir nutq til tizimiga ma‘lum darajada yangi unsurlar, yangi foydalanish imkoniyatlarini qo‘shadi yoki tasdiqlaydi. Ixtiro qilingan zahoti odamlar bu yangilik haqida gapirish uchun yangi so‘z (termin) ni yaratadilar yoki boshqa tildan oladilar – demak, real nutq ehtiyoji tufayli til tizimi kengaydi. Aksincha, til tizimida bor lekin kam qo‘llanadigan ayrim so‘zlar amaliy nutqda ishlatilmasa, asta-sekin yoddan chiqib, passiv lug‘atga aylanishi yoki umuman til tizimidan chiqib ketishi mumkin. Bu misollar til va nutqning dinamik bog‘liqligini tasdiqlaydi.

Til va nutqning o‘zaro munosabatini tushuntirishda yana bir muhim jihat – paradigmatic va sintagmatik bog‘lanishlar farqidir. Til tizimida paradigmatic (vertikal) munosabatlar hukmron bo‘lib, ya’ni birliklar ongimizda muqobil qatorda turadi (masalan, til so‘zi uchun paradigmada nutq, xalq, lison kabi bir qator tushunchadosh va qarama-qarshi so‘zlar mavjud). Nutq jarayonida esa sintagmatik (gorizontal) munosabatlar ustuvor bo‘ladi – ya’ni, so‘zlar gapda bir-biriga ulanadi. Sossyurning ko‘rsatishicha, til birligining paradigmada turishi – bu uning til (assotsiativ) doiradagi o‘rni bo‘lsa, nutqda u sintagmatik chiziqda boshqa birliklar bilan birikib keladi. Masalan, kitob leksemasi til tizimida yozuv, daftar, jurnal kabi leksemalar qatorida turadi. Nutqda esa kitob o‘qimoq sintagmasida boshqa so‘z bilan birikadi. Shu bois, til va nutqning farqlanishi paradigmatic va sintagmatik munosabatlar tafovuti bilan ham bog‘liqdir – til paradigmalarini, nutq esa sintagmalarni vujudga keltiradi.

Tadqiqotda aniqlanganidek, til – imkoniyatlar majmui, nutq – ularning amalga oshishi tamoyili tilshunoslikning turli jabhalarida namoyon bo‘ladi. Masalan, fonologiya fanida fonemalar tizimi tilning bir qismi bo‘lsa, ularning aniq tovush sifatidagi yangrashi nutqqa xos. Morfologiyada grammatik kategoriyalar (masalan, zamon yoki ravishdosh shakli) til tizimida belgilansa, real matnda ayni bir gap zamon jihatidan aniq shaklda – hozirgi yoki o‘tgan zamonda ifodalanadi. Semantikada so‘zning lug‘aviy ma’nolari tilning bir qismidir, lekin mazmunning kontekstga ko‘ra o‘zgarishi nutqda sodir bo‘ladi (masalan, issiq so‘zi til lug‘atida ‘harorati yuqori’ ma’nosini beradi, lekin nutqda “issiq muomala” kabi birikmalarda ko‘chma ma’no kasb etadi). Shu kabi misollar til va nutqning barcha sathlarda bir-biri bilan uzviy aloqada ekanini ko‘rsatadi.

TILSHUNOSLIK

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida til va nutq tushunchalarining lingvistik nazariyadagi o'рни haqida qator mulohazalar bildirish mumkin. Avvalo, til va nutqni farqlash – bu lingvistikaning metodologik tamoyili ekanini e'tirof etish zarur. Chunki tilshunos olimlar tilning ichki tuzilishini o'rganishda nutqiy hodisalardan chalg'imaslik uchun nazariy tafovutni aniq belgilab oladilar. Strukturalizm davridan boshlab til alohida tizim sifatida o'rganila boshlandi, shu tariqa grammatik model tuzish, fonemalarni aniqlash kabi masalalarda asosan til tizimi tahlil qilindi. Shu bilan birga, faqat tilni tadqiq etish bir yoqlamalikka olib kelishini keyinchalik boshqa yo'nalishlar ko'rsatib berdi – masalan, pragmatik tilshunoslikda real nutq sharoiti va konteksti inobatga olinmasa, til birliklarining to'liq talqini mumkin emasligi ta'kidlanadi. Demak, lingvistik tahlilda “til” va “nutq” tushunchalarini nafaqat farqlash, balki ularni qaramlikda o'rganish tamoyiliga rioya etish lozim. Zero, har bir nazariy xulosa amaliy nutq materiallari bilan tasdiqlanishi zarur bo'lganidek, har bir nutqiy hodisa ham til tizimidagi o'rniga ko'ra baholanmogi lozim.

Til va nutqning dialektik birlikda ekanligini tushuntirishda o'zbek tilshunosligi namoyandalari ham qimmatli fikrlar bildirgan. Jumladan, filologiya fanlari doktori, professor B.Abdushukurov hazrat Alisher Navoiy ijodiga tayangan holda, g'arbda Sossyur va Gumbold tomonidan ilgari surilgan “til – nutq” ajratmasini aslida Navoiy asarlarida ancha ilgari kuzatish mumkinligini qayd etadi [5; 374-381]. Darhaqiqat, Navoiy hazratlari “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida so'z (til) va nutq hodisalarini alohida tushunchalar sifatida talqin qilgan. U so'zning hali aytilmagan, inson ko'ngil tubida yashirin imkoniyat holatini dengiz qa'ridagi qimmatbaho durriga qiyoslaydi; bu dur (so'z)ni harakatga keltirib yuzaga chiqaruvchi g'avvos esa so'zlovchidir, ya'ni nutq jarayonidir [5; 374-381]. Shoir ta'rificha, inson ko'ngilida cheksiz ma'no-yu so'z imkoniyatlari mujassam, nutq esa ularni yuzaga chiqaradi – xuddi dur g'avvos yordami bilan suv tubidan chiqarilgandek, so'z ham nutq vositasida yuzaga chiqadi. Bu talqin til – imkoniyat, nutq – voqelik tamoyiliga to'liq hamohangdir. Shuningdek, Navoiy nutqning qudrati xususida ham so'z yuritib, “so'z – jon baxsh etuvchi yoki halokat keltiruvchi kuchga ega” degan mazmunda fikr bildiradi. Zamonaviy tilshunoslikda so'zning bunday ruhiy-ta'sirchan xususiyatlari N.Pezeshkian va M.Rahmonov kabi olimlar tomonidan “tirik nutq” konsepsiyasi doirasida tibbiy-psixologik jihatdan ham o'rganilgani ma'lum [5; 374-381]. Ushbu nuqtayi nazardan ham til va nutqning o'zaro aloqasi chuqur tadqiq etilishi zarur bo'lgan masalalardan biridir – til bilimi faqat grammatik kategoriya bo'lib qolmay, real nutq jarayonida inson ongi va ruhiyatiga ta'sir o'tkazuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Yana bir muhim masala – til va nutq tushunchalarining ta'limiy-amaliy ahamiyatidir. Masalan, chet tilini o'rganishda o'quvchi avvalo til tizimini – lug'at va grammatikani o'zlashtiradi (ya'ni, til aspekti), so'ng uni og'zaki va yozma nutqda qo'llash ko'nikmasini rivojlantiradi (ya'ni, nutq aspekti). Til nazariyasini bilmasdan turib nutq faoliyatida muvaffaqiyatga erishish qiyin, xuddi shuningdek, nazariy bilimlarni nutq amaliyotida qo'llay olmaslik ham kommunikativ kompetensiyani cheklaydi. Shunday ekan, til o'qitish metodikasida kompetensiya (til bilimlari) va kommunikativ malaka (nutq qobiliyati)ni uyg'un shakllantirish asosiy maqsad hisoblanadi [2; 4].

Nazariy nuqtayi nazardan, til va nutqni alohida kategoriyalar sifatida tahlil qilish lingvistik tadqiqotlarga aniqroq yondashuvni ta'minlaydi. Masalan, fonologik tadqiqotlarda faqat nutqiy materialni kuzatish (turli talaffuzlarni yig'ish) yetarli bo'lmaydi – ularni umumlashtirib, ortida turgan fonema tizimini tiklash zarur bo'ladi. Aksincha, faqat fonema tizimini faraz qilish ham noto'g'ri bo'lishi mumkin – amaliy talaffuz faktlari bilan solishtirib tekshirish lozim bo'ladi. Struktural tilshunoslik tilga doir tadqiqotlarda nutq materialiga murojaat qilishni hamisha qo'llab-quvvatlagan. Masalan, rus formal maktabi vakillari V. Shcherba va boshqalar lingvistik nazariyalarni nutqiy faktlar orqali tasdiqlashga alohida e'tibor qaratganlar. Bugungi kunda kompyuter lingvistikasi va korpus lingvistikasining rivojlanishi ham aynan til va nutq uyg'unligini tadqiq etishga yangi imkoniyatlar bermoqda – katta matn korpuslari (nutq materiali) asosida til tizimidagi leksik-grammatik qonuniyatlar avtomatik aniqlanmoqda.

Yuqoridagi muhokamalar shuni ko'rsatadiki, til va nutq tushunchalari lingvistik tadqiqot metodologiyasining ajralmas qismidir. Ularni bir-biridan konseptual farqlash, bir vaqtning o'zida dialektik bog'liqligini e'tiborga olish lingvistik tahlilning to'g'ri yo'nalishini belgilaydi.

XULOSA

Til va nutq – lingvistik dicxotomiya sifatida bir-biriga bog'liq, ammo mazmunan farqli tushunchalardir. Til – bu ijtimoiy hodisa bo'lib, biror til jamoasiga xos bo'lgan abstrakt belgi va

qoidalar sistemasidir. Nutq – shu sistemaning individual ong va fiziologik mexanizmlar orqali voqelanish jarayonidir.

Tilning asosiy xususiyatlari ijtimoiylik, mavhumlik, barqarorlik, potensial ko'p ma'nolilik va me'yoriylilikdir. Nutqning asosiy xususiyatlari individuallik, aniqlik, dinamiklik, kontekstual bir ma'nolilik va erkin ijro etuvchanlikdir. Ushbu farqlar Sossyur tomonidan ilmiy asosda ko'rsatilgan bo'lib, u tilni "ijtimoiy institut", nutqni esa "shaxsiy akt" deb atagan.

Til birliklari va nutq birliklari o'rtasida "invariant – variant" munosabati mavjud. Til birliklari (fonema, morfema, leksema, sintaktik model va boshqalar) – abstrakt invariantlar nutq birliklari (tovush, morf, so'z shakli, konkret gap va hokazo) – ularning doimiy variantidir. Shunday ekan, lingvistikaning vazifalaridan biri nutqdagi variantlar ortida turgan til birliklarini aniqlash va tavsiflashdan iboratdir.

N.Chomskiy tomonidan taklif etilgan kompetensiya (til bilimlari) va perfomans (nutq faoliyati) tushunchalari til va nutq farqining yangi ko'rinishi bo'lib, bu nazariya zamonaviy tilshunoslikda grammatik model va nutqiy xulqni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etdi. Kompetensiya va perfomans aynan til va nutqqa mos ravishda, biri lingvistik qobiliyatni, ikkinchisi uning amalga oshirilishini ifodalaydi.

Til va nutq o'zaro uzviy aloqada rivojlanadi. Til nutq orqali boyiydi va yangilanadi – nutq jarayonida yaratilgan yangi birlik va mazmunlar vaqt o'tib til tizimiga kirishi mumkin. Xuddi shuningdek, nutq faqat mavjud til tizimiga tayangan holda sodir bo'ladi – til qanchalik mukammal bo'lsa, nutqning ifoda imkoniyatlari shunchalik keng bo'ladi.

Til va nutq tushunchalarini farqlash lingvistikaning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi. Lingvistik tadqiqotlarda tilni alohida (masalan, strukturaviy yondashuvda) va nutqni alohida (masalan, pragmatik yondashuvda) o'rganish usullari mavjud bo'lsa-da, eng to'liq ilmiy tasavvurga erishish uchun bu ikki aspektni birlashtirgan holda tahlil olib borish zarur.

O'zbek adabiyoti va tilshunosligida ham til va nutq masalasi aks etgan. Alisher Navoiy asarlarida so'z va nutqning farqli jihatlari obrazli tarzda ifodalangan bo'lib, uning qarashlari zamonaviy til nazariyasi tamoyillari bilan hamohangdir. Bu esa xalqimizning til haqidagi qadimiy tafakkuri boy va chuqur ekanini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, til va nutq tushunchalarini chuqur anglash va ularni lingvistik tahlilda inobatga olish tilshunoslik fani rivoji uchun zarurdir. Til – insoniyatning bebaho madaniy boyligi bo'lsa, nutq – o'sha boylikning hayotiy ifodasi sanaladi. Ularni birgalikda va farqlagan holda o'rganish kelgusida tilning ichki tuzilishi, uning ishlash mexanizmlari va ijtimoiy vazifalarini yanada to'laroq ochib berishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Turniyozov B.N. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari fanini o'qitishda loyiha ta'lim texnologiyasidan foydalanish. (Uslubiy qo'llanma). – Samarqand, 2019. – 66 b.
2. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press, 1965. – P. 4.
3. <https://andifugard.info/competence-vs-performance/#:~:text=%E2%80%9CWe%20thus%20make%20a%20fundamental,course%2C%20and%20so%20on.%20The>
4. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Barkamol fayz mediya, 2016. – B. 107.
5. Yuldashev A.M. Alisher Navoiy asarlarida so'z tavsifi // FarDU. Ilmiy xabarlar. – 2023. – 2. – B. 374-381.
6. Sossyur F. de. Trudy po yazykoznaniyu – Moskva: Progress, 1977. – B.170.